

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ'
ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

Karamjeet Singh Kussa de Novel 'Rohi Biabaan'
da Alochnatmak Adhyan

Sarbjeet

M.A. Punjabi Student

Regd.no. 11302238

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ
ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ਼ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2015

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਸਰਬਜੀਤ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ “ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਸਰਬਜੀਤ

ਰਜਿ.ਨੰ. 11302238

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ “ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ
(ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ	v-vii
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ	1-25
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	
ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ	26-34
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ	
ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਪੱਖ	35-55
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ	
ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ-ਪੱਖ	56-73
ਸਾਰ	74-78
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	79-81

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਫਲ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਜਾਪੇ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਵਲ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਰੇਕਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕੁੱਸਾ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਉਪਰੰਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੜ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਾਰਤੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਫਰਕ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ” ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੁਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ। ‘ਸਾਹਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘Literature’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਲਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪ ਮਨ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਗਲਪ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੱਪ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਲਪ ਅੱਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇਕ ਗਲਪੀ

ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰੀਆ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵੇਲੇ ਵੀ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਸਤੂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਚਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਪਾਸਾਰਾਂ, ਜਲਿਟ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਧਾਂ ਦੀ ਬਾਖੂਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਵਲੀ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਈ ਦੂਜਾ ਵਿਚ “ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ” ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਗਪਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਜਾ ਜਨਮ 1.1.1953 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਕੁੱਸਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਸਵੈ-ਕਥਨ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਲੇਖ ‘ਮੈਂ ਲਿਖਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ’ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਰੋਚਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਲੇਖ ਹੈ।

ਅਧਿਆਈ ਤੀਜਾ ਵਿਚ “ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਪੱਖ” ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਜੱਟ ਮਾਨਕਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ,

ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ ਵਿਚ “ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ-ਪੱਖ” ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਕਲਾ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਉਹ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਾਤਾਲਾਪ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰ ਤੱਤ

ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ। ਖੋਜ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਖਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਬਲਬਾਂ ਦੀ ਮੱਧਮ ਲੋਅ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੀਮਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼

1. ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।
2. ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ।
3. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੰਮੇ-ਪਲ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ।
4. ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ।

ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ

ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਵੇਗੀ

ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ

ਇਹ ਵਿਧੀ ਤਰਕ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਲਈ ਤਰਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਅਗਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਨਿਗਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ

ਇਹ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2002
2. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾਣੀ ਸਮਾਜ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005
3. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2005

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਹੋਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ।

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ

1.1 ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਦੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਪਛਾਣ

ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਲਲਿਤ। ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰੇ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਾ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਰਾਗ, ਸੰਗੀਤ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ/ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। “ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਫੁਲਵਾੜੀ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਬਾਗ ਵਾਂਗ, ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲੇ ਵਾਂਗ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਜਾਂ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵਾਂਗ, ਫਵਾਰੇ, ਝਰਨੇ ਜਾਂ ਝੀਲ ਵਾਂਗ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।”¹ ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਤੇ ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਝੀਲ ਵਿਚ, ਕਮਰੇ ਤੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਬਣਤਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

1. ਜੁਬਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ

2. ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ

‘ਸਾਹਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ‘Literature’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

1. ਮੈਥਿਊ ਆਰਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।”²
2. ਪਲੈਟੋ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅਨੁਕਰਣ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।³

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਾਇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

1. ਪਦ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ (Poetry)
2. ਗਦ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ (Prose)

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਇਕ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਢੇਰ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਵਾਰਤਕ ਉਪਜੀ। ਇਸ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ‘ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ’ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ‘ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗਲਪ ਵਿਧਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਵਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ, ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਜਿੱਥੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਨ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਗਲਪ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਦਿਕਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਬਣੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖੀ। ਫਿਰ ਸਾਹਿਤ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਫਿਰ ਢੇਰ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਵਾਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਉੱਨਤ ਪੜਾਉ ਤੱਕ ਅਪੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਭਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਕਲਪਨਾ ਉੱਤੇ।”⁴ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਜਨਮੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗਲਪ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਮੁਤਾਬਕ; “ਗਲਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਨ-ਬਿਨ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ।”⁵

ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਰਵੇਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗਲਪ ਮਨ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ।”⁶ ਅੱਠ-ਭੁਜੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਪੜਾ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜ ਲਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ। ਮਨੋ-ਕਲਪਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗਲਪ ਹੈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਾਹਕ ਹੈ।”⁷ ਦਰਅਸਲ ਜਦੋਂ ਗੱਪ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਗਲਪ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਗਲਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਲਪ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। “ਗਲਪਕਾਰ ਦੀ ਅੱਖ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਅੱਖ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੇਖਣ, ਜਾਚਣ, ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।”⁸ ਜੋ ਗਲਪ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਕਹਾਣੀ, ਲੰਮੀ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲਿਟ ਅਤੇ ਨਾਵਲ। “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਲਪ ਨੂੰ ਫਿਕਸ਼ਨ (Fiction) ਦੇ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕਲਪਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਟ ਕੇ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁹ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਹ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾ ਜੋ ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਗਲਪ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”¹⁰ “ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਗਲਪ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਵਾਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹¹ ਨਾਵਲ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਰੂਪਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਖੁਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ, ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਰ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇਕ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵੇਲੇ ਵੀ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਸਤੂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਚਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਕਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਰਥਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਵਸਤੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਭਾਵੇਂ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ, ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੇ ਇਤਫਾਕ, ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ, ਸੰਗਤੀਆਂ, ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਾਠਕ ਯੁਗਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। “ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਾਵਲੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਦੋਹਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹²

ਸੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੈਲਫ ਫਾਕਸ ਅਨੁਸਾਰ “ਨਾਵਲ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਹੈ।”¹³

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਵਲ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਉਤੇ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੰਗਾਲੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਚਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਰਚਣਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਮਾਨਵ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁੰਦ ਸਕੇਗਾ।

1.2 ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਪਏ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਲਈ ਜੋ ਸਮਰੱਥਾ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੀ

ਲੱਗਭਗ ਉਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। “ਨਾਵਲ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ Novel ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਤਾਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Novus’ ਅਤੇ ‘Novella’ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।”¹⁴ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਨਵੀਨ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਭਰਪੂਰ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

1.3 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਨਾਵਲ ਦੇ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ‘Novella’ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। “ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਇਤਾਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਨਵੇਂ’ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪਾਤ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਸ਼ਬਦ ‘Nouns’ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ Novella ਹੀ ਹੈ।”¹⁵ Novella ਸ਼ਬਦ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ‘Novel’ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਆਏਵਾਚੀ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਉਪਨਿਆਸ’ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ‘ਨਾਵਲ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ਬਦ ‘Novella’ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਨਵੀਨਤਾ’ ਦਾ ਤੱਤ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਆਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲ, ਪਾਤਰ, ਨਾਵਲੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1.4 ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

1.4.1 ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ

ਰਾਲਫ ਫ਼ਾਕਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

“ਨਾਵਲ ਕਹਾਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਲੋਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। Novel is a great folk art of story telling which attemptstotreat the whole man for its theme.”¹⁶

ਵੈਬਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁷

ਵੈਬਸਟਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਉਪਨਿਆਸ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁸

1.4.2 ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ:

ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਨਾਵਲ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਪਿਤ ਪਰ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।”

ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਨਾਵਲ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਵਾਂ-ਜੀਵਨ, ਫਲਸਫਾ, ਪਾਤਰ, ਗੋਂਦ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁹

1.4.3 ਹਿੰਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ, ਨਿੱਤ ਬਦਲਦੀਆਂ, ਵਿਸਤਾਰ ਫੜਦੀਆਂ, ਜਲਿਟ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੋਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਕੀਤੀ।”²⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਤੱਥ ਭਰਪੂਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ, ਦੋ

ਜਾਂ ਵੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲੰਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗਲਪਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਾਤਰਾਂ, ਕਹਾਣੀ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਜਨਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸਚੁਮੱਚ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.5 ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤ

1.5.1 ਕਥਾ/ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਕਥਾਨਕ/ਪਲਾਟ:

ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਈ. ਐੱਮ. ਫਾਰਸਟਰ ਨੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।²¹ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਖੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕਿ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਰਹੱਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਾਠਕ ਇਸ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

ਕਥਾ/ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਥਾਨਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਿਸ ਪੜਾਉ ਉੱਪਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਨੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਖੁਦ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਸਿਰਫ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.ਸਰਲ: ਜਿਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਇੱਕੋ, ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਵੇ

2.ਗੁੰਝਲਦਾਰ: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ/ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਉਲਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ

ਗੋਂਦ ਇਕਹਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵੀ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੋਂਦ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗੋਂਦਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪਲਾਟ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਲਾਟ

ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। “ਪਲਾਟ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤਰਪਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਚਿੱਤਰਪਟ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ, ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਸੂਝ ਆਸਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਯੋਗ ਨਿਭਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²² ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਂਦ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਫਲ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕਤਾ, ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

1.5.3 ਪਾਤਰ ਤੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ

ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗ੍ਰਹਿ। ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੀ ਆਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

1. ਪ੍ਰਤੱਖ ਪੱਧਰ ਦੀ
2. ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪੱਧਰ ਦੀ

ਪ੍ਰਤੱਖ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਤੋਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

1. ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ

2. ਗੋਲ ਜਾਂ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪਾਤਰ

ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਇੱਕੋ ਝਲਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਮੰਦਬੁੱਧੀ ਪਾਤਰ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਪੱਖੀ ਜਾਂ ਗੋਲ ਪਾਤਰ ਗੋਲ ਜਾਂ ਚੌਰਸ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਇੱਕੋ ਝਲਕ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਖੁੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਖਾਸ ਕਰ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ, ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕਾ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਾਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਪਾਤਰ ਇਕ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੇ ਵੱਧ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੁਣ ਸਮੇਂ ਨਾਲ, ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਉਲਝਣ ਨਾਲ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਿਖਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲ ਪਾਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕੇ ਗੋਲ ਪਾਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ।

1.5.4 ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦੇ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਔਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਣਾ ਕੋਈ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਂਗ ਯਥਾਰਥ ਅਥੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਸਜੀਵਤਾ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢੁਕਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਢੁੱਕਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਿਰਫ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪਲਾਟ ਅਤੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਕੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਛੁਪੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਾਹ ਵੀ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਉਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ। ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ, ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਵਧਤਾ ਅਤੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿਖਾਇਲ ਬਾਖਤਿਨ “ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਦੀ ਇਕਹਰਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਬਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸ ਚੁਰਾਹੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”²³

1.5.5 ਵਾਤਵਰਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਉਹ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵੇਸ-ਭੂਸ਼ਾ ਘੜ ਸਕੇ ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚਨਹਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਜੇ ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਪਵਾ ਕੇ ਟਾਈ ਲਵਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਫਲ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚੇਤਨ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪੂਰੀ ਨਿਪਨੁੰਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ।

1.5.5 ਉਦੇਸ਼

ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਪਿੱਛੇ ਰਚਨਾਗਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਕਾਰਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਗਦਗਦ ਕਰ ਸਕਣ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਦੋਂ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਦਭੁੱਤ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਦਭੁੱਤ ਅਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਭਰਮ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਕਿ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ, ਜੀਵਨ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਹੈ।

ਡਾ: ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਇਸ ਤੱਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਕੁੱਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਬੱਝ ਕੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।”²⁴

1.5.ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਰ ਤੱਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਅਸਫਤਾ ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਪਰੰਤੂ ਵਾਰਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮ ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ, ਮੱਧ ਜਾਂ ਅੰਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਹਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੌਖ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਰਾਇਣ ਟੰਡਨ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ;

ਵਰਣਾਤਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਤਮ-ਕਥਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸੰਵਾਦ ਸ਼ੈਲੀ, ਨਾਟਕੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਲੋਕ ਕਥਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਂਚਲਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜ ਤੱਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਦਿਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਾਲਸਟਾਇ, ਗੋਰਕੀ ਅਤੇ ਡਿਕਨਜ਼ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਵੀ ਹਨ।

ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੀ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਅਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਸਕੇ।

1.5 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜਾਅ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖੀਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਹਿਤਕ-ਰੂੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਓਪਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”²⁵ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਦੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ? ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਜਗ ਮੜੌਲੀ’ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ‘ਜਾਨ ਬਨੀਅਨ’ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪਿਲਗ੍ਰਿਮਜ਼ ਪ੍ਰਾਗਰੈਸ’ ਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੋ. ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੇਸ਼ਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਵੀ ਬਨਿਅਨ ਵਾਂਗ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ।

ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾਵਲ ‘ਸੁੰਦਰੀ’ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਵਲ ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਲਿਖੇ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ‘ਨਾਵਲ ਸੁੰਦਰੀ’, ‘ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ’ ਤੇ ‘ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ’ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ‘ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। “ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਦਾ ਤਅੱਲੁਕ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ।”²⁶

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ, ਅਨੁਵਾਦਤ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਾਵਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ‘ਸੁਖਦੇਵ ਕੌਰ’ ਅਤੇ ‘ਸੁਘੜ ਨੂੰਹ’ ਤੇ ‘ਲੜਾਕੀ ਸੱਸ’, ‘ਇਕ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣਾ’, ‘ਕਪਟੀ ਮਿੱਤਰ’, ‘ਸੁਸ਼ੀਲ-ਵਿਧਵਾ’, ‘ਦੰਪਤੀ ਪਿਆਰ’, ‘ਸਰੋਸ਼ਟ ਕੁਲ’, ਵਕੀਲ ਦੀ ਕਿਸਮਤ’ ਆਦਿ ਲਿਖੇ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁਝ ਯਥਾਰਥ ਛੋਹ ਲਵਾਈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਦੇਣ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ‘ਦਲੇਰ ਕੌਰ’, ‘ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ’ ਅਤੇ ‘ਚੰਚਲ ਮੂਰਤੀ’ ਲਿਖ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਾਏ। ਚਰਨ

ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਪੀਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲ 'ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ' ਤੇ 'ਬਾਬਾ ਤੇਗਾ ਸਿੰਘ' ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। 'ਬਾਬਾ ਤੇਗਾ ਸਿੰਘ' ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਨ' ਨਾਵਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਵਲ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ', 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ', 'ਟੁੱਟੀ ਵੀਣਾ', 'ਗੰਗਾ ਜਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ', 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ', 'ਨਾਸੂਰ', 'ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ', 'ਭੂਆ', 'ਤਾਸ਼ ਦੀ ਆਦਤ' ਆਦਿ ਹਨ। "ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੀ ਕਾਣ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਲੀ ਕਾਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਵਿਆਪਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਗਪਲੀ-ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।"²⁷ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਰੂਲਾ ਨੇ 'ਰੰਗ ਮਹੱਲ', 'ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ', 'ਜਗਰਾਤਾ', 'ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ', 'ਨੀਲੀ ਬਾਰ', 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ', 'ਸਿੱਲ ਅਲੂਣੀ', ਤੇ 'ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਦਿੱਤੇ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। 'ਹਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ' ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਲਏ ਹਨ।

ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੀ ਚੋਖਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਮਲਾਹ' ਛਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ 'ਖੰਨਿਓਂ ਤਿੱਖੀ ਵਾਲੋਂ ਨਿੱਕੀ', 'ਏਤਿ ਮਾਰਗ ਜਾਣਾ', 'ਸ਼ਕਤੀ', 'ਤੀਆ ਜਾਲ', 'ਇਕ ਰਾਹ ਇਕ ਪੜਾ', 'ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ', 'ਪੁੰਨਿਆ ਕਿ ਮੱਸਿਆ', 'ਟਾਪੂ', 'ਸੈਨਾਪਤੀ', 'ਉਨਤਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ', 'ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ', 'ਚਾਨਣ ਖੜਾ ਕਿਨਾਰੇ' ਅਤੇ 'ਬਾ ਮੁਲਾਹਣਾ ਹੋਸ਼ਿਆਰ' ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। 'ਬਾਮੁਲਾਹਣਾ ਹੋਸ਼ਿਆਰ' ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵਲੋਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਕ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ। 'ਜੈ ਸ਼ਿਰੀ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ 'ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ', 'ਪਿੰਜਰ' ਅਤੇ 'ਆਲੁਣਾ' ਲਿਖੇ। 'ਪਿੰਜਰ' ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। 'ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਛੱਤੀ', 'ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ' ਅਤੇ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਨਗਰ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। "ਉਸਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ/ਨਾਵਲੀ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੋਚਿਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।"²⁸ ਉਸ ਨੇ 'ਰੇਤ ਦਾ ਪਹਾੜ', 'ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ', 'ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁਖੜਾ', 'ਅੱਲ ਪੱਥਰ', 'ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ', 'ਆਬਰਾ ਕਦਾਬਰਾ', 'ਕੱਲੂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। 'ਰੇਤ ਦਾ ਪਹਾੜ' ਵਿਚ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰੇਤ ਦਾ ਪਹਾੜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਲਾਹਿਆ ਹੈ। 'ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁਖੜਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ' ਅਤੇ 'ਕੱਲੂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ', ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੇਠੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ' ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਬਦਨਾਮ ਸੜਕਾਂ' ਸੇਠੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਉੱਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਇਕ ਢਾਡੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵੱਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ 'ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ', 'ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ',

‘ਵਿਜੋਗਣ’, ‘ਪਤਵੰਤੇ-ਕਾਤਿਲ’, ‘ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ’, ‘ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ’, ‘ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ’, ‘ਜੁਗ ਬਦਲ ਗਿਆ’ ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਜਿਥੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਤਲ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਸੂਝ ਨਾਲ ਸੀਤਲ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੀਤਲ ਨੇ ‘ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ’ ਤੇ ‘ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ’ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦੁੱਗਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ‘ਆਂਦਰਾਂ’, ‘ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ’, ‘ਇਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ’, ‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ’, ‘ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮੋੜ ਦੇ’, ‘ਤ੍ਰੈ ਲੜੀ’, ‘ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾ ਦਾ’, ‘ਮਨ ਪਰਦੇਸੀ’, ‘ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਜਾਏ’, ‘ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ’, ‘ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਥ’, ‘ਪੈਣਗੇ ਵੈਣ ਡੂੰਘੇ’ ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ‘ਆਂਦਰਾਂ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤੇ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਛੁਪੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਇਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ’ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ‘ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ’, ‘ਮਨ ਪਰਦੇਸੀ’ ਤੇ ‘ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਜਾਏ’ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। ‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ’, ‘ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮੋੜ ਦੇ’, ‘ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ’ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਥ’ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ’ ਤੇ ‘ਮਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ’ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਰੁੱਖ’ ਉਸ ਦਾ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। ‘ਗੋਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਗੀਤ’ ਤੇ ‘ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ’ ਨਾਵਲ ਪਿਛੋਂ ਛਪੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਨਾਵਲ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ‘ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ’ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ

‘ਅਣਹੋਏ’, ‘ਕੁਵੇਲਾ’, ‘ਰੇਤ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਠੀ’, ‘ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ’, ‘ਆਥਣ ਉਗਣ’, ‘ਅੰਨ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਦਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਪਰਸਾ’ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਉਸਨੇ ‘ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਤੇ ਰੂਪ’ ‘ਕਸਕ’, ‘ਪਰਛਾਵੇਂ’, ‘ਰੇਤ ਛੱਲ’, ‘ਅਜਨਵੀ ਲੋਕ’, ‘ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੱਕ’ ਅਤੇ ‘ਗੁਆਚੇ ਅਰਥ’ ਨਾਵਲ ਲਈ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਤਸਨੀਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ‘ਇਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ’ ‘ਅਗਨੀ ਪਰੀਖਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਤੀਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ’ ਹਨ। ‘ਇਹ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ’ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ ‘ਹਸਤਾਖਰ’ ‘ਪੈੜ-ਚਾਲ’, ‘ਰਿਣ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ’, ‘ਲੰਘ ਗਏ ਦਰਿਆ’, ‘ਜ਼ਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਕਥਾ ਕਹੋ ਉਰਵਸ਼ੀ’ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵੱਡ ਆਕਾਰੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ‘ਕਥਾ ਕਹੋ ਉਰਵਸ਼ੀ’ ਉੱਤੇ ਬਿਰਲਾ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਸਵਤੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਾਣਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ‘ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ’ ਅਤੇ ‘ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ’ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੌਹਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ’ ‘ਟੁੱਟੀਆਂ ਤੰਦਾਂ’, ‘ਮੋਈ ਰੁੱਤ’ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉਪਰਲੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲ ‘ਮੋਈ ਰੁੱਤ’ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।

ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਰਸ’, ‘ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀਆਂ’ ਅਤੇ ‘ਦਿਲ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ’ ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ’ ਅਤੇ ‘ਪੁਸ਼ਤਾ’ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਜਗਜੀਤ ਬਰਾੜ ਦੇ ਨਾਵਲ, ‘ਧੁੱਪ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦੋਸਤੀ’ ਨਿੱਕੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਿਛੋਂ

ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪੀੜਾਂ ਮੱਲੇ ਰਾਹ' ਅਤੇ 'ਕਾਂਗਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ' ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੋ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋ, ਆਦਿ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ।

1.6 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਆਈਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਵੀਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

1.6.1 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿੱਠੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਫਿਰਕੂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਅਥਵਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਗੌਰਵਤਾ ਅਤੇ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨੋਰਥਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਾਵਲ 'ਵਿਜੈ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਲਿਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ।

1.6.2 ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਉੱਪਰ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ', 'ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਆਦਮ ਖ਼ੋਰ', 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨਿਆ', 'ਮੰਝਦਾਰ' ਅਤੇ 'ਚਿਤਰਕਾਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਨੇ ਇਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ 'ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨਿਆ' ਅਤੇ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਆਂਦਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਨਹੁੰ ਤੇ ਮਾਸ' ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਤ੍ਰਿਆ ਜਾਲ, ਅਮਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਇਕ ਪੜਾਅ), ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਨੇ (ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਅਤੇ ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ) ਨਾਵਲ ਰਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

1.6.3 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਾਲਜ਼ਾਕ, ਜ਼ੋਲਾ ਅਤੇ ਫਲਾਬੇਅਰ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਗਏ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੜੀ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅਣਹੋਏ', 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ' ਅਤੇ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਜਸਵੰਤ

ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਸੁਖਬੀਰ ਆਦਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

1.6.4 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਰੂਲਾ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲ 'ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ' (1951) ਅਤੇ 'ਨੀਲੀ ਬਾਰ' (1952) ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਭਵਾਨੀ' ਅਤੇ 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਪ੍ਰਗਟ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੱਲੀ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਅਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਾਸੂਰ' ਅਤੇ 'ਆਦਮਖੋਰ' ਅਤੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨਿਆ' ਅਤੇ 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨਿਆ' ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਬੀਮਾਰ ਸੜਕਾਂ', ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਅਤੇ ਡਾ ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਛਮਣ ਰੇਖਾ' ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹਨ।

1.6.5 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ

ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਹਿਜ ਭਾਅ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਵਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅੱਧਾ ਆਦਮੀ' ਤੇ 'ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲ' ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਜਿਨ ਸਿਰ ਸੋਹਣ ਪਟੀਆਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

1.6.6 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਚਣ ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਆਨ 'ਤੇ ਇਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੂਰਵ-ਸਤੁੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਜੋਸ਼ੂਆ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ।

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ' ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ' ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ 'ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਤੀਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਰੀਆ ਹੈ। ਸੁਖਬੀਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ 'ਰਾਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ', 'ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੁਲ' ਅਤੇ 'ਸੜਕਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ 'ਇੱਕ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆਲਾ', ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸਫ਼ੈਦ ਪੋਸ਼' ਅਤੇ 'ਪਥਿਕ' ਅਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਚਾਦਰ ਅੱਧੋਰਾਣੀ' ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ', 'ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਤਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ' ਇਕ ਸਫਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ

ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ' ਵੀ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੌਹਰ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮੋਈ ਰੁੱਤ', ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦਾ ਨਾਲ 'ਤ੍ਰੇੜਾਂ' ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ।

1.6.7 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੱਠੀ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ 'ਘੋੜਾ ਬਾਰਸ਼ਾਹ' ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ।

1.6.8 ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਵਰਜੀਨੀਆ ਵੁਲਫ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ ਪਰ ਰਚਨਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆਲਾ', 'ਅੱਲ੍ਹੂ ਪੱਥਰ' ਅਤੇ 'ਆਬਰਾ ਕਦਾਬਰਾ' ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। 'ਕੱਲ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ' ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਦਿਲ ਤੇ ਦੁਨਿਆ' ਅਤੇ ਜਗਜੀਤ ਬਰਾੜ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਧੁੱਪ ਦਰਿਆ ਦੀ ਦੋਸਤੀ' ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਪੱਖੋਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਰੇਤ ਛੱਲ' ਵੀ ਇਕ ਵਰਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਸਾਲ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਚਨੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਾਲਕ ਦੀ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1.6.9 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਵੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ', 'ਇਕ ਦਿਲ ਵਿਕਾਊ ਹੈ', 'ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮੋੜ ਦੇ' ਅਤੇ 'ਮਾਂ ਪਿਉ ਜਾਏ' ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਇਸ ਨੰਗੇਜਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

1.6.10 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਨੀਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਂਚਲਿਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤਾਂ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ) ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ' ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਸੀਤਲ ਅਤੇ ਦਿਲਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਨਾਵਲੀ-ਮਾਡਲਾਂ ਤੇ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੰਭਵਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 1
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
3. ਡਾ. ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 75
4. ਡਾ. ਪ੍ਰਸਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, ਪੰਨਾ, 390
5. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 6
6. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੰਨਾ 9
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
8. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 124
9. ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 10
10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
11. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੰਨਾ 14
12. ਡਾ. ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 102
13. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 39
14. ਹਰਸਿਮਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਗਲਪ, ਪੰਨਾ ਨੰ 67
15. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 38
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 39
17. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40
19. ਡਾ. ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 104
20. ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 30
21. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 43
22. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 14
23. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 366.
24. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਮਸਲੇ ਗਲਪ ਦੇ, ਪੰਨਾ 35
25. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 43

26. ਉਹੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੰਨਾ 26
27. ਡਾ. ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 116
28. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 78

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ

2.1 ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਸਾ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਸਾ ਜਾ ਜਨਮ 1.1.1953 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਕੁੱਸਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਬੀ.ਐੱਫ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਰਾਵਾਂ ਨੇੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ, ਮੱਲੋ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਕਿਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਕਿਰਨਜੀਤ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਬੱਚੀ ਬਚ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਮਲ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਸਤਵਿੰਦਰ ਨਾਲ 1990 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਮਾੜੀ ਲੱਤ ਸੀ। ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਸਰਾਲੀ ਨੇ ਕੁੱਸਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ (ਬੱਦਲਾਂ 'ਚ ਗੁੰਮਿਆਂ ਤਾਰਾ-ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਸਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਜੇ ਲੱਗਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹ ਤਾਂ ਜੀ ਸ਼ਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਨੇ ਸੋਹਣੇ ਨਾਵਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”¹

ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਆਦਿ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਫੋਟੋਗਰਾਫੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਮੌਤ 20.3.1998 ਨੂੰ ਹੋ ਗਈ।

2.2 ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। “ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।”² ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ, ‘ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ’ (1977),

‘ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ’ (1979), ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ (1982), ‘ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ’ (1985), ‘ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦਰਿਆ’ (1991)। ‘ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ’ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ‘ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ’ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਿਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੱਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇ।

‘ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀ ਅਡੋਲ ਔਰਤ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸੀਬਤ ਅੱਗੇ ਚਟਾਨ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੱਤੋ ਨਾਲ ਉਧਲਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਹਰੇਕ ਮੁਸਿਬਤ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੁੱਸਾ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। “ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰੇ ਨਾਵਲ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਵਿਚ ਵੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।”³ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੋਰਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ (ਪੜ੍ਹਾਈ, ਫੈਕਟਰੀ, ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰੀ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ’ਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ) ਨਿਰਵਾਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਫੇਰ ਖੇਤੀ ਵੱਲ ਪਰਤਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਖੀਰ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗੋਰਾ ਪਿੰਡੋਂ ਭੱਜ ਤੁਰਦਾ ਹੈ;

“ਓਦੋਂ ਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬਿਜਲੀ ਇਕ ਦਮ ਬੁਝ ਗਈ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਹਨੇਰ-ਗੁਬਾਰ ਪਸਰ ਗਿਆ। ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਉਂ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।”⁴

‘ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ’ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਮੱਧਲੇ ਕਿਸਾਨੀ ਉਪਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਚੋਹਰੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਗਲਪ-ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ।⁵ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਕੇਵਲ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ ਉਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗੇ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੀਪੋ ਇਕ ਹੁੰਦੜ-ਹੇਲ ਜਨਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਕੈਲੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਣਜੋੜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਦੀਪੋ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਵੇਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਦੇਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

‘ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ’ ਨਾਵਲ ਵੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। “ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ ਨਾਵਲ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਗ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਉਸਦਾ ਇਕੱਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ।”⁶

ਪ੍ਰਤਾਪ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਸੋ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਜੇਕਰ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.3 ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਰੁਝਾਨ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ। ‘ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ’ (1977), ‘ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ’ (1979), ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ (1982), ‘ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ’ (1985), ‘ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦਰਿਆ’ (1991) ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹਨ। ‘ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ’ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਆਸੀ ਦੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਟੀਕ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਿਛਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਣੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਲਾਰਾਂ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਨਾਵਲ ‘ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ’ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਖੜੋਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, “ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਛਪੇ ਅਣਛਪੇ ਸੱਤ ਨਾਵਲ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਛਾਪੇ ਨੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਛਪਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ ਰਾਹੀ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਫਰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁷

2.4 ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਜੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਲਿਖਤ, ਮੈਂ ਲਿਖਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ?

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਅ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਜਟਕੇ-ਤਕਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਢਿੱਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕੀ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਜੇ ਮੁੰਡਾ ਛੈਣੀ ਵਰਗਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁੜ ਵੰਡਿਆ ਐਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਮੇਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦਿੱਖ ਕੁਝ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇ। ਹੁਣ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦਫਾ ਮੈਂ ਸੰਤ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਿਆ। ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ, ਪਰ ਗੱਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਚਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੇਠ ਮੈਂ ਆਮ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲੀਂ-ਬਾਤੀਂ ਛੋਟਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਛਟਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਏਨੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਬਿਨ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਜਰਨ ਦਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਖਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ, ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਬਣਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਲਿੱਦਰ ਨਾਲ ਭਰੇ, ਨਾ ਸ਼ੁਕਰੇ ਅਤੇ ਸੜੇ-ਬੁਸੇ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਕਿਆਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲੱਭੂ ਭੋਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਰਹੀ, ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਏਹੀ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀਣੇਂ, ਬੇਵੱਸ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਨਕਸਲੀਏ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਐਕਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਤਿਆਗ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਆਉਣ ਸਦਕਾ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਸਿਓ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਿੱਜ ਨਾਲੋਂ ਸਮੂਹ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਂਝ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿੱਜ 'ਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜ ਸਮਝਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਂ ਪੈ ਕੇ ਏਹੀ ਲੋਕ, ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਬਣ ਉਭਰੇ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਛਪੇ-ਅਣਛਪੇ ਸੱਤ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਛਾਪੇ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਛਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਪਾਲਿਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵੱਡੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਰੀਸੇ ਕਰਜ਼ੇ-ਤਕਾਵੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਖਰੜਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਸ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੁਣ ਕੇ ਏਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਾਂਹ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਨਾ, ਪਰ ਦੇਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੰਵਲ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ:

“ਕੀ ਗੱਲ ਬਈ, ਤੁਸੀਂ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਨਾਵਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛਾਪਦੇ?”

ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਛਾਪਾਂਗੇ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਵੋ।”

“ਦੇਖ ਲਉ, ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਇਹਦਾ ਨਾਵਲ ਛਾਪਣ ਲਈ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਓ ਇਹਦੀ ਗੁੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੀ ਐ। ਤੁਸੀਂ ਫੇਰ ਇਹਦੇ ਮਗਰ ਫਿਰਨਾ ਏ, ਇਹਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਦਿਆ ਕਰਨਾ।”

‘ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ’ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਬਾਹਰਲਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਅਟੁੱਟਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਗਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ, ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਾ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧੁੱਪੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਦੂਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੇਰਸ, ਔਖੀ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ੁਸੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਲੁਤਫ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਜਿਉ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਲਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੀਵਨ 'ਚ ਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਮਰਨ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਵਿਨੋਦ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿਤੀ, “ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬੇਹਤਰੀਨ ਨਾਵਲ ਹੈ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਝਿਜਕ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭੁਲਾਂਦਰਾ ਸੀ ਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਨਾਵਲ ਛਪਣ 'ਤੇ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਦਾ ਕਥਨ ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ; ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਾਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਉਤਾਰਿਆ। ਐਮ.ਏ. ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਵਿਹਲਾ ਸਾਂ। ਸਰਵਿਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇੱਕ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਦੇ ਲਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਦਾਹੜੀ ਵਧਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ-ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਪਾਲ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਲਏ। ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿਹੜਾ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪਏ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਦਾ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਚਿਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਏਨਾ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਧੁਹ-ਘੜੀਸ ਨੇ ਜਕੜ ਲਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਾਵਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ, ਅਜੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਹੀ ਚੈਪਟਰ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਮੇਰਾ ਇਕ ਪਾਠਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਬੈਂਕ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੋਲਟਰੀ ਫਾਰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਵਲ ਮੇਰੇ ਮਨੋਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀ ਕੈਂ-ਕੈਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੀ ਸੋਚਣਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੋਗੇ ਦੇ ਚੌੜੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ, ਬੋਰੀਆਂ ਦਾ ਗੱਠਾ ਲਈ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਕੰਵਲ ਸਾਹਬ ਮਿਲ ਪਏ। ਹੋਟਲ 'ਚ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਨਵੇਂ ਧੰਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ,

“ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ, ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿੱਠਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਧ ਦੇਣੀ ਐ।”

ਘਰ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬਹਿ ਕੇ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੁੰਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਵਕਤ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਖਰੜਾ ਮੁੜ ਅਮਲਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਮਨ ਸਾਂਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਵਲ ਅੱਧਾ ਕੁ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ-ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਖਰੜਾ ਮੁੜ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ, ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੋਰਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਛਪਿਆ ਫੇਰ ਅਟਕ ਕੇ ਕਿਉਂਕੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚਾਲ ਹੈ, ਏਹੀ ਰਵੱਇਆ ਛਪਵਾਈ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੋਂ ਚੁਗਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪਰਤਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਣ ਦਾ

ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਪਈ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਮੁੜਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਥੱਕਿਆ ਤੇ ਬੇਸੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਰ ਪੀੜ ਨਾਲ ਬੋਝਲ, ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆ ਕੇ ਕੰਨ ਮਰੋੜਦਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

‘ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖੰਨਾ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਮ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਖ਼ਬਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਛਪਦੀ ਕਿ ਫ਼ਲਾ ਔਰਤ ਏਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ, ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਓਪਰੀ ਦੱਖ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੋਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ (ਜਾਂ ਬੇਸਮਝੀ ਕਾਰਨ) ਮਾੜੀ ਧਿਰ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਤਕੜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਬਣ ਬੈਠਦੇ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਲਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਭੇਂ ਹੀਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ’ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਬਾਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ’ ਦੇ ਛਪਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਰਾਜਸੀ ਦਿਸਦੀ ਹਾਲਤ ਕਈ ਕਰਵਟਾਂ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ’ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵੱਸ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਸਰਾ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਮਦਾਰੀਪੁਣਾ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਾਰ-ਮਿੱਤਰ ਕਹਿੰਦੇ, ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਸ਼ ਲਿਖ। ਮੈਂ ਹੱਸ ਛੱਡਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਵਕਤੀ ਉਬਾਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪੂੜ ਵਾਂਗ ਦਬ ਜਾਏਗਾ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਉਹ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੋਬ੍ਹਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਐ। ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਏਂ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਆਂ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖਣਾ ਸੀ। ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਐਕਸਟੈਨਸ਼ਨ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ’ਚ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੱਲੀ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲੜੀ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਂ ਮੌਜੂਦਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮਨੂੰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਿਰੀ-ਪੂਰੀ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰ ਨਾ ਦਿਸੀ, ਇਹਦੇ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਲਗਦਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਸਮਾਂ ਲੰਘਿਆ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਨੇ ਅੰਗੜਾਈ ਲਈ। ਪਾਤਰ ਉਠੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਮੁਹਰੇ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਬਸ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਰੋਕ-ਬੋਰੋਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਨ ਅੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ? ਕੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਅਨੰਦਮਈ ਸਰੋਦੀ ਧੁਨ ਫਿਰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਅਮਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕਿਆਸ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਰੰਗੀਲੀ ਹੋਰ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਸ, ਇਸ ਕਿਆਸ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁸

2.5 ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨਮਾਨ

ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ - ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦਾ ਇਨਾਮ, 1983.

ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ- ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਗਲਪ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 173.
2. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 550.
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਨਾ 3.
4. ਕੁੱਸਾ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 134, 2011.
5. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਨਾ 99.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 169
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112.

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ। ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਜਿੰਨਾਂ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾਵਲ ਓਨਾਂ ਹੀ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ;

3.1 ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ:-

ਪੰਜਾਬ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਹਦਾ ਸਬੂਤ ਹੁਣ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਕ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।”¹ ਪੁਰਾਤਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਹਵਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ 20-25 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚੋਖੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਮਾਹੌਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖ ਯੋਗ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

“ ਚੌਤੋਂ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ‘ਖਿੱਲਰੇ-ਖੱਪਰੇ’ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।”²

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੇਂਡੂ ਕੰਮ ਧੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਗੋਹਾ-ਕੂੜਾ ਅਜੇ ਅੱਧਾ ਹੀ ਰੂੜੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਦਬਾ-ਦੱਬ ਵਿੰਗੀਆਂ-ਬਾਉਲੀਆਂ ਥੱਪ ਕੇ, ਚਾਹ ਦੀ ਗੜਵੀ ਜਾਂ ਡੋਲਣੇਂ ਚ ਲੱਸੀ ਪਾ ਕੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਹੋ ਲੈਂਦੀ।”³

ਖੁਦ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਚਿਤਰ ਕੇ ਮੋਹਰੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਗਲੀ-ਮਹੁੱਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸ਼ਾਰਜੈਂਟ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਰਮਿਆਨ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰੇ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੇਂਡੂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

“ਸ਼ਾਰਜੈਂਟ ਨੇ ਪਰ੍ਹੇ ਖਲੋਤੇ ਗੋਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ: ਜਿਹੜਾ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਛੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ ਮੱਖ ਲੜਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਫੇਰ ਤੁੜਕਿਆ, “ਉਈ, ਸੱਚੀਂ ਸੁਣ ਆਲੀ ਮਹਿੰ ਆਂਗੂੰ ਤੁਰਦੀ ਐ।”

“ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਤਾਂ ਢਿੱਡ ਐ.... ਢਿੱਡਲੁ ਜਿਹੀ ਤਾਂ ਹੈਗੀ ਐ। ” ਮਲਾਗਰ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੈਂਟੂ ਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਮੀਚਦੀਆਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਥੁੱਕਿਆ, “ਕੀ ਐ ਬਈ ਸੁਣ ਆਲੀਓ ਈ ਹੋਵੇ।”⁴

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਲਾਪ ਮਹਿੰਦਰੇ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਧੂ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ:

“ ਪਤੰਦਰ ਹੋਊ ਤੇਰਾ ਨਾਲੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ.... ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲੱਗੀ ਐ। ਉਰੇ ਹੋ, ਮਾਰ ਮਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਭੰਨਾਂ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ। ਜਿਹੜਾ ਬੁਰਾਛਾਂ ਤਾਈਂ ਪਾਟਿਐ।”

ਤੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰੇ ਜਦੋਂ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤ ਸੁੱਟੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, “ਕੀ ਹੋ ਗਿਐ, ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਲੜ ਪਏ ਤਾਂ.....।”

ਸਾਧੂ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

“ਤੇਰੇ ਭਾਅ ਦੀ ਨੀ ਕੁਸ਼ ਹੋਣੈਂ.....ਨੀ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਛੁਡਾਇਆਂ ਮੁੰਡਾ ਆਕੇ, ਜੇ ਮੁੰਡਾ ਮਰ ਜਾਂਦੈ।”⁵

ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਘੱਟ ਜਮੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਲਈ

ਆਪਣੀਆਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਉੱਪਰ ਮਾੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੋਅਟੀ ਦਾ ਘੱਟ ਜਮੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਰੇ ਦੀ ਮਾਂ ਮਹਿੰਦਰੋ ਉੱਪਰ ਭੈੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗਿੰਦਰ ਹੁਣੀ ਘੋਅਟੀ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰੋ ਸੰਦੂਖ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਚ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਹਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਘੋਅਟੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰੇਕ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ।

3.2 ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਟ:-

ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”⁶ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਹਨਤੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੀਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਅਬਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖਰੀਦ ਲਈਆਂ।”⁷

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਉੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਤਨੀ ਭੈੜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਧੱਕੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆਂ ਹੈ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਕਿਸੇ ਵਕਤੀ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਜਲਿਟ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਉਤਮ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਸਨੂੰ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

“ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਿਸ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਸੇ ਨੇ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।”⁸ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਗਲਪੀ ਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਹੈ।

‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਕਹਰੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਜੀਅ ਹਨ: ਜੋਗਿੰਦਰ-ਮਹਿੰਦਰੇ (ਪਤੀ-ਪਤਨੀ), ਗੋਰਾ ਤੇ ਕੱਦੂ (ਦੋ ਮੁੰਡੇ) ਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ। ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕੁੱਲ ਪੌਣਾ ਕਿੱਲਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ‘ਗੋਰਾ’ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕਰ ਉਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੋਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਲਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੋਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੀੜੀਆਂ ਪੀਣੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣੀ ਤੇ ਵੇਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕਿਸੇ ਬਿਸਕੁਟ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਵੀ ਰਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤੇ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਰਾ ਸੁੱਟਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀਣਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਪਿਉ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲਗਦੇ ਇਕ ਚਾਚਾ (ਤੇਲੂ) ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰੀ ਸਿੱਖਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹ ਦੂਜੇ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੀ ਬਦਫੈਲੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ (ਗੰਤੇ) ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੋਰਾ ਸਰੀਰਿਕ ਪੱਖੋਂ ਤਕੜਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੇਲੂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਟਰੱਕ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਕੰਮ ਓੱਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਟਰੱਕ ਭਜਾ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੁਲਦਾ-ਖੁਲਦਾ ਤੇ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਾ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ ਵਟਾਈ ’ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਵਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਨਾਂ ਦੇ ਗਭਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਧੂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੀਰੀ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਭਦੀ ਨਹੀਂ। ਖੇਤੀ ਲਈ ਤੇਲ ਆਦਿ ਵੀ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਮੁੜ

ਸਰਾਬ ਕੱਢਣੀ ਤੇ ਵੇਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਛਾਪਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਬਚ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਹੁਣ ਉਸ ਵਲੋਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰੇ ਫੜ ਕੇ, ਇਕ ਏਜੰਟ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੋਰਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਜੰਟ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਰਾ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਜਿਸ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੀਰੀ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੋਰਾ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਘਰ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗਿੰਦਰ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਰਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੁੰਨ- ਮਸਾਣ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਖੜੋਤਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ “ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਤੱਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਇੰਨੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਮੇਲ (ਗਿੰਦਰ), ਗਭਲਾ ਮੇਲ (ਸਾਧੂ), ਤੇ ਉਪਰਲਾ ਮੇਲ (ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ)। ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੰਨ ਮੇਲ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ‘ਕੈਨਾਂ ਵਾਲੇ’, ‘ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ ਵਾਲੇ’, ਤੇ ‘ਜੀਪਾਂ ਵਾਲੇ’ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਜੀਪਾਂ ਵਾਲੇ’ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਵਾਲਾ ਲੋਟੂ ਹੈ, ਅਣਕਮਾਇਆ ਧਨ, ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੇ ਗੁੰਡੇ, ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਇਸ ਮੇਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਛਾਣ ਹੈ। ‘ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ ਵਾਲੇ’ ਉਹ ਜੱਟ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ-ਤਕਾਵੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਕ-ਅੱਧ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਹ ਉਪਵਰਗ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘਸ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਸਿਰ ਦਾ ਸਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਮੀਨ ਅੱਡ ਬਿਲੇ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਚਰਿਤਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧਵਰਗ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣਿਆਂ ਰੀਝਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਾਲੇ ਵਸੀਲੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ‘ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਨਾਲੋਂ ਭੈੜਾ ਦੁੱਧ’ ਪਿਲਾ ਕੇ ਤੇ ਫੋਕੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ, ‘ਮੂੰਗੀ ਦੀ ਦਾਲ’ ਖਾ ਕੇ ਮਸਾਂ ‘ਪੰਜ ਪਾਜੇ’ ਪੂਰੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਭਿਆਲੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ (ਸਾਧੂ ਤੇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਵਿੜ੍ਹੀ ਵਾਂਗ) ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀਆਂ-ਚਮਾਰਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਮੇਲ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਓਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਭੋਂਗਣੀ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਭੋਏ ਦੀਆਂ

ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਇੰਨੀ ਘਟ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਮਸਾਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਤਾਰਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਨ ਹਕੀਕਤਾਂ ਹਨ। ਗਿੰਦਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਹਿੰਦਰੋ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ (ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣ 'ਤੇ ਵੇਚਣ) ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਪੈਸੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗਿੰਦਰ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਪੀਣ ਤੋਂ ਨੱਕ ਵੱਟਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਬਣਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰੋ ਵੀ ਦੜ ਵੱਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕ ਵਹੀਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਲ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦਰੋ ਸ਼ਰਮ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਹਊਮੈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਿਤਰੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗਿੰਦਰ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰੋ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਗੋਰੇ ਦੇ ਜਮਾਤੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਗਵਾਂਢੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਲੁਕਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਮਹਿੰਦਰੋ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਰ ਪੰਜ ਏਕੜ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵਧੀਆ ਚਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਬੜੇ ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਮਿਆਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦਿਹਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਿਚ। ਪਰ ਜਾਗੀਰੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਤਿ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਠੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਿਓ ਗਿੰਦਰ ਉਮਰ ਹੱਡ ਭੱਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਪਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਗੋਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਜਿਧਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਈ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਸਹਿੰਦੜ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ-ਵਿਭਿੰਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚ ਜਦ ਗੋਰੇ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਵੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਲਟਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲਹਿਣੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਾਂ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਗਿੰਦਰ ਘਰ ਮਹਿੰਦਰੇ ਦੇ ਗਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਜੇਰੇ ਨਾਲ ਆਖਦੀ ਹੈ:

“ਤਾਂ ਕੀ ਐ।” ਮਹਿੰਦਰੇ ਨੇ ਗੱਲ ਠੰਡੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ।

“ਲੋਕ ਕਿਤੇ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਸ਼, ਤੂੰ ਤਾਂ ਐਮੇਂ ਔਖਾ ਹੋਈ ਜਾਨੈਂ, ਕਬੀਲਦਾਰੀਆਂ 'ਚ ਇਹੋ ਹਿਆ ਹੀ ਹੁੰਦੈ।”⁹

ਭਾਵੇਂ ਅੰਤ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਉਸ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਫਸੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ‘ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ’ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠਕ ਅਚੇਤ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਕ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਿਤਵਦਾ ਹੈ।

3.3 ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ:-

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਅਰਧਾਗਣੀ ਆਦਿ। ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਾਡਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।”¹⁰ ਔਰਤ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਲਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਮਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਬਹੁ-ਪਤੀ ਵਿਆਹ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਕਦਰ

ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਅਤੇ ਸੱਸ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਉਰ ਘੋਅਟੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਾੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰੇ ਸੰਦੂਖ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਚ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਨਿਹਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਘੋਅਟੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਹੈਥੇ ਰੱਖ, ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ ਬਈ ਜੱਟੀ ਦੀਆਂ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸੁਰਮਾ ਪੈ ਰਿਹੈ।”

ਮਹਿੰਦਰੇ ਛੇਤੀ ਦੇ ਕੇ ਮਗਰ ਝਾਕੀ; ਸਬਾਤ ਦੇ ਬਾਰ ਵਿਚ ਘੋਅਟੀ ਖੜੋਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤੋਂ ਪਟੇ ਵਾਲੀ ਚਾਬੀ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ; ਜਿਹੜਾ ਸੀ; ਜਿਹੜੀ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਉ-ਅੰ।” ਮਹਿੰਦਰੇ ਨੇ ਸੰਗ ਜਿਹੀ ਮੰਨਦਿਆਂ, ਪਾਸਾ ਵੱਟਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

“ਕਿਉਂ? ਮੈਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ-ਸੁਰਮਾ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਕੀ ਕੋਹੜ ਚੱਲਿ-ਆ?”

“ਪਾ ਕਿਉਂ ਨੂੰ ਸਕਦੀ? ਸਰਦਾਰਨੀਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਹਨਾਂ ਪੋਡਰ, ਸੁਰਖੀ ਬਿੰਦੀ ਲਾਅ।”¹¹

ਘੋਅਟੀ ਬੂਹੇ 'ਚੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਧੰਦਕਿਆ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਘੋਅਟੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਓਪਰੀ ਵਾ ਤੱਕੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਘੋਅਟੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਹਿੰਦਰੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਗਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਕੋਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਘੋਅਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲਏ। ਧੱਕਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਰ ਗਈ, ਪਰ ਪੰਜਾਲੀ ਹੇਠ ਧੌਣ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਬਲਦ ਵਾਂਗ ਉਹਨੂੰ ਤੁਰਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਘੋਅਟੀ ਜਿਉਂ ਖੇਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰਿੱਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੁੱਗ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਹਿੰਦਰੇ ਕੰਨ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਲਟੀ 'ਚ ਤੱਤਾ ਪਾਣੀ ਉਲਟਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਘੋਅਟੀ ਦੇ ਲਾਲ ਆਨਿਆਂ ਦਾ ਸੇਕ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬਾਲਟੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਲਕੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਆਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰੇ ਇਹ ਸਭ ਵਧਕੀਆਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉੱਤਰ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅੰਤ ਮਹਿੰਦਰੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਧੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਜਰ-ਖਾਨਾ ਉਹ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗਿੰਦਰ ਤਾਂ ਵਾਹ ਲਾਉਂਦਾ ਕਿ ਮੁੱਠੀ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹੇ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਅੜਬ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਮਹਿੰਦਰੇ ਵੀ ਦੜ੍ਹ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦੀ।

3.4 ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ:-

ਇਸ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਨ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ। “ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਸੁਚੇਤ, ਅਰਧ-ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹² ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਿੰਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਯੁੰਗ ਅਤੇ ਐਡਲਰ ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। “ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਵੈ ਵਿਰੋਧੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।”¹³

ਸੋ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨੇ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਗੋਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਗੋਰਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦਾ ਮਾਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਰਾ ਸੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਗੋਰਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿੱਟਣਾਂ।”

ਅੱਗੋਂ ਮਾਲਿਕ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:

“ਕਿਉਂ ਸਿੱਟਣੈਂ ਕਾਹਤੋਂ ਨੀ?”

ਗੋਰਾ“ਮੈਂ ਨੂੰ ਸੁੱਟਣਾ ਗੋਰਾ ਗੂਹਾ।”

ਮਾਲਿਕ “ਹੋਰ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?”

ਗੋਰਾ “ਹੋਰ, ਹੋਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਐ, ਕਰਾ ਲੋ।”

“ਗੋਰਾ ਸਿੱਟਣਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ ਐਥੇ ਕੀ ਮੈਂ ਕਰਨ ਔਣਾ ਸੀ।”¹⁴

ਸੋ ਗੋਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਾ ਆਖਿਰ ਏਨਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁਚੱਜੀ ਮਾਂ ਤੇ ਮੂਰਖ ਪਿਉ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।”¹⁵ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਤੇਲੂ ਨਾਲ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰੀ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨਾਲ ਬਦਫੈਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਧਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਤੇਲੂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਧੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤੇਲੂ ਉਹਨੂੰ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੋਰਾ ਪੈਰਾਂ ’ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦਾ, ਫੇਰ ਤੇਲੂ ਨੇ ਝੜਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ:

“ਤੂੰ ਕਰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਨੀ ਉਇ? ਤੇਰੇ ਵੱਡੇ ਵੀ ਕਰਨਗੇ.....!”

ਗੋਰੇ “ਵੱਡੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਧਾਰ ਵੀ ਨੀ ਮਾਰਦੇ ਐਹੋ-ਜੇ ਕੰਮ ਤੇ।”¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਜਦੋਂ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਫਰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਡਰਾਇਵਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰਾ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਏਜੰਟ ਤੋਂ ਧੌਖਾ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਗੋਰੇ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪਹਾੜ ਆ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੋਰਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕ ਨਾਲ ਵਿੜੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਰੇ ਦੇ ਲਈ ਹੋਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਰਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਹੋਰ ਸਾਲਿਆ ਤੂੰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗੇਂਗਾ”

ਗਿੰਦਰ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਨੱਠ ਆਇਆ.....।

ਗੋਰਾ“ਥਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਰਲਣਾ”

ਗੋਰੇ ਦਾ ਬੋਲ ਫੇਰ ਭੜਕਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਸ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਤਾਅ ਭਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ,

“ਥੋਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਹਿ-ਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਆਖਿਓ।.....ਸੀਰੀ ਨੀ

ਰਲਣਾ.....ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਮੈਂ ਮਰਜ਼ੂ ਚਾਹੇ ਮਾਰਦੂੰ।”¹⁷

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗੋਰਾ ਆਪਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਰਤਾ ਕੁ ਹੌਲੀ ਹੋਇਆ, ਹੰਝੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਜਗਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬਿਜਲੀ ਇਕ ਦਮ ਬੁੱਝ ਗਈ। ਚੁਫੇਰੇ ਹਨੇਰ-ਗੁਬਾਰ ਪਸਰ ਗਿਆ। ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮਗਰ ਭਉਂਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹਰੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਬਲਬ ਜਗ ਪਏ ਪਰ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਫੇਰ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਭਉਂਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ ਮਸਾਨ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਪਿੰਡ ਸੱਚੀਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਘਟੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਏਨੀ ਭੁੱਬ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਚੁਪਾਸੇ ਪਸਰੀ ਵੱਢ-ਖਾਣੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਭੁੱਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਹੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3.5 ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ:-

ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਸਨਾਤਨਵਾਦ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਵ-ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸੂਲ ਹਮਜ਼ਾਤੋਵ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀ ਦਾਗਿਸਤਾਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕੁੱਕੜ ਨੂੰ ਕੁੱਕੜ ਕਹਿਣਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ, ਕੁੱਕੜ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ ਕਹਿਣਾ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਹੈ।”¹⁸

ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੂਹਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਤੀਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਥੇ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਪਾਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮੇਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜੋਣਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਅੱਜ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਤਲਖ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫਰਤ ਤਿੱਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਇਕ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਮਹਿੰਦਰੋ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਗੋਰਾ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਥੁੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰੀਰਿਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਜਿਥੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਵੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰੋ ਖੇਤ ਰੋਟੀ ਦੇ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੀ ਤੇ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਕੁਤਰਨ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟੀ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਖਿਡਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਰਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਹਾਦਸੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਕਦਾਈ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ। ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਤਨ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ

ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਸਭ ਤੋਂ ਨਖਿੱਧ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ “ਵਿਹਲੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਐਸ਼ ਕਰਨੀ” ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਅਮਲੀ ਮਾਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਝਾਂਸਾ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਉਸ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਕੂੜਾ ਕਾਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕੀ ਉਸਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੈ ਬੇਸ਼ੱਕ ਥੋੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰ ਬਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਥੇ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਓ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇਲੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਡਰਾਇਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਚੰਗੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਖੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਇਹ ਗੱਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿੱਸੇ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਨਾਲ ਵਿੜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਮਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਕੜੇ ਮਾੜੇ ਦੀ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਤਕੜਾ ਆਪ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕੁਝ ਗੋਰੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਿਓ ਗਿੰਦਰ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਆਦਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਫ਼ੀਮ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ, ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕੰਮ ਗੋਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਕਮਾਈ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਟਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਅੱਗੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਹੋਣੀ, ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੀਵਨ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਉਤੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਇਸ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਹਨ, ਮਾਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਭ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮਹਿੰਦਰੋ ਦੀ ਪਤ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਰ ਥੋੜੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਭਰਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਹਿ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਭਰਾ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਮਹਿੰਦਰੋ ਜਿਥੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਮਹਿੰਦਰੋ ਵਲੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇੱਕਠ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਮਹਿੰਦਰੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ, ਦਿਉਰਾਂ, ਜੇਠਾਂ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪਿਉ, ਭਰਾ, ਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕੇਵਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਸਾਰੇ ਰੋਕ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚਰਨ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਚੇਤਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੁੱਟ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ।

ਜ਼ਮੀਨੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਕੋਈ ਧਰਮ ਜਾਂ ਈਮਾਨ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਜਨ ਦਾ ਪਟਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਪੱਲੇ ਮਰਦਾਉਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਾਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਤੇਲ ਦੀ ਡਰੰਮੀ ਲੈਣ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਾਇਕਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਡਰੰਮੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਟਰੈਕਟਰ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਟਰੈਕਟਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਨੌਕਰ ਹਰੀਜਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲਾਮ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਖੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾ ਤੈਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗੀਰੂ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕੰਗਾਲੀ-ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੜਚੋਲਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘੋਖਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਨਿਖਿੱਪ ਪੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਤਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਉਲਝਣਾਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਸਾਮਹਣੇ ਆਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰੇ ਦੀ ਕਾਮ-ਕਰੀੜਾ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਨਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਸਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀਰੀ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਕੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੋਹ ਭੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਯਥਾਰਥ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

3.6 ਕਿਸਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਸੰਕਟ:-

ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸਾਨ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਤਿ ਨਿਕਟੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ-ਬਿੰਦੂ ਵੀ ਉਕਤ ਸੰਕਟ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਨਿਰਲੱਜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਅਤਿ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਿਉ ਗਿੰਦਰ ਵੀ ਉਮਰ ਭਰ ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਲਤ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਹਰ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਜਿਧਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ ਵਾਲੀ ਕਿਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ

ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਮਿਲੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸੇ ਦਲੇਰ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਖਲੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਿਲੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੋਰਾ ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟਣ-ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਉਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਥਾਣੇਦਾਰੀ ਰਵੱਈਏ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਥਨ ਯੋਗ ਹੈ:

..... ਜਦੋਂ ਉਸ ਧੌਣ ਭੁਆ ਕੇ ਗੋਰੇ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਵਾਂਗ ਆਕੜਿਆ ਕੁਰੱਖਤ ਜਿਹਾ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਗੀਣਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ”

“ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਛੋਹਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਆਕੜਿਆ ਖੜੈ”

ਪਲੱਟ ਅਧਿਆਪਕ ਢਾਕਾਂ ਹੱਥ ਰੱਖੀ ਵਿੰਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੋਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਡੁੱਕਰ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਗੋਲ ਘੇਰੇ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।¹⁹

ਗੱਲ ਕੀ ਗੋਰੇ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਓ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਮਾਪਿਆਂ, ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰਾਂ, ਬਿਸਕੁਟ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ, ਚਾਚਿਆਂ, ਦਾਦੀ ਤੇ ਗਵਾਂਢਿਆਂ ਨਾਲ ਤੂੰ-ਤੂੰ, ਮੈਂ-ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਪਾਉਂਦਾ। ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਿਓ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰਾ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਗੋਰੇ ਕੋਲੋਂ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਗੋਹਾ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਜੱਟ ਪੁਣੇ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਕਾਰਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਦੇਣੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ।”

ਸਰਦਾਰ “ਹੋਰ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?” ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਤਲਖੀ ਆਈ।

ਗੋਰਾ “ਹੋਰ; ਹੋਰ ਜੋ ਮਰਜੀ ਕਰਾ ਲੋ।” ਉਹਦੇ ਚਿੱਤ 'ਚ ਆਈ ਉਹ ਆਖ ਦੇਵੇ

“ਗੋਰਾ ਸਿੱਟਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਥੋੜਾ ਸੀ ਐਥੇ ਕੀ ਕਰਨ ਔਣਾ ਸੀ।”²⁰

ਘਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜਦ ਮਹਿੰਦਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਦੀ ਐ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਮੈਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ-ਜੁਣਾ, ਸਾਲੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਹੋਏ ਐ।”²¹

ਬੇਸ਼ੱਕ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ ਗੋਰੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ (ਜੀਪਾਂ ਵਾਲੇ, ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਕੈਨਾਂ ਵਾਲੇ) ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧਤਮਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੈਨ ਵਾਲੇ ਅੱਧਖੜ ਬੰਦੇ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

“ ਕੋਈ ਹੱਜ ਐ, ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ ਨਾ ਓਹੀ ਗੱਲ ਅਖੇ ਡਾਢੇ ਦਾ ਸੱਤੀਂ

ਵੀਹੀਂ ਸੌ। ਆਪੇ ਈ ਸੌ ਐ ਭਾਈ ।..... ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਓਹਨੇ ਭੈਣ ਦੇ..... ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਨੇ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਖਰਾਬ ਕਰਤਾ। ਉਹ ਮਸਾਂ ਗੱਲੋਂ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਏਹ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਆਲੇ ਚੌਧਰੀ ਬਣ ਕੇ ਬਹਿ-ਗੇ। ਅਨਸਾਫ ਦੱਸ, ਕੀ ਕਰੂ.....?”²²

ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਪਛੜਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰਾ, ਸਾਧੂ ਨਾਲ ਵਿੜੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਉਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

“ਝੋਨਾ ਝਾੜਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੋਰੇ ਨੇ ਟਾਹਲੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਨਾਲ ਵਿੜੀ ਕਰ ਲਈ।

ਸਾਧੂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਪੈਲੀ ਦੂਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਗੋਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿੱਘ 'ਚ

ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ।”²³

ਗੋਰੇ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਟੁਟਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਟਪਟਾਹਟ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:

“ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ।” ਮਹਿੰਦਰੇ ਨੇ ਵਾਬੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰ 'ਚ

ਖਲੋਤੀ ਮਲਾਗਰ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ,

“ਹੈ ਲੋਹੜਾ। ਕਿਮੇਂ ਖੱਜਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਐ। ਐਂ ਤਾਂ ਕੋਈ

ਚੂਹੜਿਆਂ-ਚੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨੂੰ ਕਰਦਾ; ਸ਼ਰੀਕ ਕਦੀ ਐ

ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ।”²⁴

ਉਪਰਲੇ ਕਿਸਾਨੀ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਏਨੀਆਂ ਗਲਤਫਹਿਮੀਆਂ ਸਿਰਜੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਹਲੀਮੀ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੇਲ ਲੈਣ ਗਏ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਜਦ ਆੜ੍ਹਤਿਆ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੌਰਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਬਖਤੌਰ ਸਿਉਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਗੋਰੇ ਲਈ ਸੇਠ ਨਾਲ ਨਾਟਕੀ ਆਢਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨੀ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ:

“ਤੂੰ ਐਡੇ ਕੂਲੇ ਨੇ ਓਹ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਕਈ ਆਰੀ ਕੱਢਿਆਹੋਊ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ, ਨਾਲੇ ਅਹਿਸਾਨ ਓਡੇ ਦਾ ਓਡਾ”

ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ,

“ਰੁਪਈਏ ਦੇ ਦੇ, ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰ, ਉਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕਿਹੜਾ ਐ। ਕਿਤੇ ਜੱਟ ਬਾਣੀਆਂਨੂੰ ਨਾ ਆ ਪੈਣ।”²⁵

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੁਖਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਸੀਰੀ ਰਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗਿੰਦਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਗਿੰਦਰ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਖਾਤਰ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੋਰਾ ਇਸ ਭਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਡਟਵਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

“ਹੋਰ ਸਾਲਿਆ ਤੂੰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗੋਂਗਾ”, ਗਿੰਦਰ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਨੱਠ ਆਇਆ.....।

“ਥਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਰਲਣਾ”

ਗੋਰੇ ਦਾ ਬੋਲ ਫੇਰ ਭੜਕਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਤਾਅ ਭਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ,

“ਥੋਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਹਿ-ਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਆਖਿਓ।.....ਸੀਰੀ ਨੀ ਰਲਣਾ.....ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਮੈ ਮਰਜ਼ੂ ਚਾਹੇ ਮਾਰਦੂੰ।”²⁶

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੀਰੀ ਰਲਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਿੰਦਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੋਰਾ ਵੀ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਲਤ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਵੇਚਣਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਗੋਰਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਉਤਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੋਰੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਸੋ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ (ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਆਮ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 41
2. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 1
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53
6. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 1
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
8. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 75
9. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 128
10. ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ, ਮੌਸਮ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਪੰਨਾ 23
11. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 53
12. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 139
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 140
14. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 80
15. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 70
16. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 95
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
18. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 108
19. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 28
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 120
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 122

25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 116

26. ਪੰਨਾ 135

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਦੀ ਪਰਖ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਯੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

4.1 ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ:-

ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਜਾਂ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ 'ਹਡਸਨ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”¹ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਇੰਨੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਸਤੂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਆਰਥਿਕ ਬੁੜਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਗੋਰੇ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪਈ ਜਾਤੀਗਤ ਹਉਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਗੋਰਾ ਸੁੱਟਣ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਕੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਉਹ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ

ਹੈ। ਜਿਸ ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਉਸਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹੀ ਗੋਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ, ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ, ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਾਬ ਕੱਢਦਾ 'ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿੰਦਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੇਹਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਘਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿਤਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਕੜੇ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਉਹ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਸਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਚੋ ਕਈ ਤੱਤ ਪਾਰਖੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਚੋੜ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪਾਤਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਝੰਡਾ ਕਾਹਤੋਂ ਨੀ ਚੁੱਕਦੇ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾ ਤੋਰਨਾ, ਤੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਜੁਬਾਨ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਕੌਮ ਨਾਲ ਗਦਾਰੀ ਹੈ।”²

ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਵਿਧੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਂਗ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾਵੇ। ਯਥਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਦੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਵਾਂਗ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰ ਸਕਦਾ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕਆਰਥਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਣ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੁਆਰਾ, ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਰਾਹੀਂ। 'ਕੁੱਸਾ' ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿੱਖ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਿੰਦਰੋ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤੇ ਥਲਥਲ ਕਰਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ

ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਗੋਰੇ ਦੇ ਹਾਣੀ ਉਸਨੂੰ ਮੈਸ ਕਹਿਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰੇ ਤੇ ਕੱਦੂ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜਾਂ ਪੋਸ਼ਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਤੇਰਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਈ ਇਹ ਕੰਮ ਐ? ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕੱਖ ਨੂੰ, ਇੱਲਤਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ।”

“ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨੁਤਾ ਸੀ- ਕੱਪੜੇ ਧੋਤੇ ਸੀ? ਕੱਪੜੇ ਦੇਖ ਆਪ ਦੇ! ਮੁਸ਼ਕ ਔਂਦਾ ਵਿੱਚੋਂ।”

“ਨਹੁੰ ਦੇਖ ਕਿਵੇਂ ਕੁਹਾੜਿਆਂ ਆਂਗੂ ਵਧੇ ਐ।”

“ਝੱਗਾ ਪਜਾਮਾ ਤੇਰਾ ਜੁੱਲ ਵਰਗਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ। - ਮੂੰਹ ਤੂੰ ਨੀ ਧੋਤਾ!- ਧੋਤਾ ਐ ਕਦੇ?”³

“ਥੋਨੂੰ ਲੱਗ ਜੇ, ਅੱਗ ਐਹੋ ਜਿਆਂ ਨੂੰ।”⁴

“ਵੇ ਖਾਣ ਗਧਿਓ! ਟੁੱਟੇ ਹੱਥਾਂ ਆਲਿਓ! ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਤਾਂ ਝੁਲਸ ਲਿਆ ਕਰੋ! ਕਿਉਂ ਤੁਸੀਂ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲੀ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਲੈਨੇ ਓ?”⁵

ਬੇਕਰੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਤੇੜ ਮੈਲੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਨੀਕਰ ਤੇ ਜੁੱਲ ਵਰਗਾ ਕੁੱਢਣਾ ਜਿਹਾ ਝੱਗਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਥੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।”⁶

“ਬੰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣੀ ਜਾਪੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਦਾ ਭੂਤ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਖਰੋਟ ਵਰਗਾ ਸਖਤ ਸੀ ਤੇ ਰੰਗ ਕਾਲੇ ਤਵੇ ਵਰਗਾ, ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠਵਾਂ ਚੌੜਾ ਜਿਹਾ, ਪੋਰ ਵਰਗਾ ਨੱਕ ਤੇ ਨੱਕ ਹੇਠਾਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਧ ਕਾਲੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਦੇ ਝੱਟੇ ਉਹ ਵੱਟ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਤੇੜ ਉਹਦੇ ਮੈਲ ਅੱਟਿਆ ਪਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਗਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣ ਧੋਤੀ ਬੁਨੈਣ।”⁷

ਕੁੱਸਾ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਸਮ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਉਸਨੂੰ ਅੜ੍ਹਬ ਅੱਖੜ ਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੇਖਕ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ, ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁੱਟ, ਹਾਣੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਚਰਾਂ, ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਪੁੰਗਰਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗੜ ਦੇ ਰਾਹ ਤੌਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਹੀ ਗੋਰਾ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਫਸਰੀ ਤੇ ਧੱਕੇ ਸਾਹੀ ਅੱਗੇ ਡੱਟਕੇ ਖਲੋਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਜਾਂ ਨਖਿੱਧ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜਾਂ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰੇ ਤੇ ਗਿੰਦਰ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ, ਕੁੱਟਦੇ, ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੁੱਟ ਕੇ ਪਛੁਤਾਉਂਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਇਹੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਗਲਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਡਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਨਖਿੱਧ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਝੁਕੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਸ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰੋਸ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਪਾਤਰ ਹਨ- ਗੋਰਾ, ਗਿੰਦਰ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰੇ।

ਗੋਰਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਉਮਰ 8-9 ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 8-9 ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਨਿਘਾਰ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੁੱਜ ਕੇ ਢੀਠ ਤੇ ਅਲੱਥ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਘਰੇਲੂ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੋਰਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਘਰ ਦਾ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

“ਮੂੰਹ ਟੱਡ ਕੇ ਕਹਿ ਦੂ, ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਕਰ, ਪੜ੍ਹ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਲਿਆ ਕਰਾਂ। ਸਕੂਲੋਂ ਔਣ ਨੀ ਦਿੰਦੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਮੂਹਰੇ ਜੋੜ ਲੈਨੀ ਐਂ, ਖੇਤੇ ਪੱਠੇ ਚੁਕਾ ਲਿਆ, ਕੁੜੀ ਚੁੱਕ ਲੈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ-ਅਹੁ ਕਰ ਦੇ, ਆਹ ਕਰਦੇ-ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਕੰਮ ਗਿਣਾ ਦਿੰਨੀ ਐਂ।”⁸

ਪੂਰੇ ਨਵਾਲ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦਿਖਾ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੋਰੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਅੱਖੜ, ਬੇਲਿਹਾਜ ਤੇ ਕੋੜੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਨੂੰ ਨਾਇਕਤਵ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਲਾਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੇਵਸ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅਨਾਇਕ ਹਨ। ਗੋਰੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਗੁਣ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਣਖ ਉਸਨੂੰ ਗਲਤ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਡਟ ਕੇ ਖੜਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਨੂੰ ਅਣਖੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ ’ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਨਾਇਕਤਵ ਹੈ।

ਗਿੰਦਰ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘੜਿਆ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਪੌਣਾ ਕਿਲਾ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਜੋਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਭਿੱਜਿਆ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਚਕਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਤ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਨਰਕੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਣ। ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹ ਸੱਤਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੋਰੇ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹਰ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਗੋਰੇ ਦਾ ਸੀਰੀ ਰਲਣਾ ਵੀ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸਥਿਤੀ ਅੱਗੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਲਚਕੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਰਾ ਨਾਲ ਦੁਆਰਾ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉੱਤਰ ਜਾਏਗਾ। ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਯਥਾਰਥਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਉਘੜਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰੋ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਦੁਰਗਤ ਦੀ ਮਾਰੀ ਅੱਤ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖਿੱਝਦੀ 'ਤੇ ਖਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਉਸ 'ਤੇ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਗੋਰੇ ਕੂੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਕੀ ਥੱਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰੋ ਬੇਸੱਕ ਬੜੇ ਕੌੜੇ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰੇ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕੋ ਸਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ, ਗਿੰਦਰ ਕੋਲ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਿੰਦਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੋਰੇ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਕੂੜਾ ਚੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਲਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ।

“ਔਣ ਦੇ ਉਹਨੂੰ ਐਥੇ, ਪੁੱਛੋ ਉਹਦਾ ਗੋਤ! ਯੱਦਾ ਹੋਇਐ, ਕੰਮ ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾ, ਗੋਰਾ ਸਿੱਟਣੇ ਤਾਂ ਘਰੇ ਥੋੜੈ? ਅਪਾਦਾ ਈ ਸਿੱਟੀ ਜਾਮਾਂਗੇ! ਤੂੰ ਉਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰਨਾ ਸੀ, ਗੋਰੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਬੱਠਲੂ!..... ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਗੋਰਾ ਹਟਾਉਣ ਨੀ ਲਾਏ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗੋਰਾਂ ਸਿੱਟਣ ਲਾਵੇ! ਕੋਈ ਨਾ ਆਵੇ ਸੀ, ਐਤਕੀਂ ਪਾੜੇ ਉਹਦਾ ਬੱਬਰ ਕੀੜੇ ਪੈਣਿਐ ਤੂੰ ਭਰਾ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੱਤ ਨਾਲ ਐਂ ਕੀਤੀ!” ਗੋਰਾ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸੁਟਾਉਂਦੇ।”⁹

ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਜ਼ਤ ਅਣਖ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘਕੁੱਸਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਣ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਘੜੇ ਹਨ।

4.2 ਵਾਰਤਾਲਾਪ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ:-

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ। “ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਅਥਵਾ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।”¹⁰ ਸੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੇ ਢੁਕਵੇਂ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੋਰੇ ਦੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੁੱਸਾ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

“ਤੂੰ ਐਨਾ ਚਿਰ ਘਰੇ ਆਂਡਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦੈਂ ਉਇ?” “ਜੀ, ਮੇਰੀ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਗਈ ਸੀ।”

“ਤੇ ਤੂੰ ਬੰਟਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹੈ?”¹¹

“ਨਈਂ ਜੀ, ਸਾਡੇ ਘਰੇ ਨੀ ਸੀ ਜੀ, ਕੋਈ....ਜੀ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਚਾ ਕੇ ਵੀ ਗੋਰੇ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“.....ਜਦੋਂ ਉਸ ਪੌਣ ਭੁਆ ਕੇ ਗੋਰੇ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ

ਸਰਦਾਰ ਵਾਂਗ ਆਕੜਿਆ ਕਰੁੱਖਤ ਜਿਹਾ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਹੀਣਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ”

“ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਛੋਹਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਆਕੜਿਆ ਖੜੈ”

ਪਲ ਝਟ ਅਧਿਆਪਕ ਢਾਕਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੀ ਵਿੰਹਦਾ ਰਿਹਾ।”¹²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ

ਦੀ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ,

“ਘੋਅਟੀ: ਉਹ (ਮਹਿੰਦਰੋ) ਕੁੜੀ ਯਾਵੇ ਦੀ ਮੈਸ-ਜੀ ਖਾ ਲੈਂਦੀ ਐ, ਪੀ ਲੈਂਦੀ ਐ, ਸੂਰੀ ਆਂਗੂ ਸ਼ੁਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਐ।”¹³

ਜਾਂ-ਘੋਅਟੀ ਦੇ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਖੇ ਇਹ ਬੋਲ,

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰਾ ਐ।”¹⁴

ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗਾਇਬ ਹਨ। ਨਿਸੰਗ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਲੱਜ ਕਰ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦਰੋ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਬਣਤਰ ਵੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ

“ਉਇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਬੀਬੀ ਮੈਸ ਆਂਗੂ ਤੁਰਦੀ ਐ।” “ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢਿੱਡ ਐ.....ਢਿੱਡਲੂ ਜੀ ਤਾਂ ਹੈਗੀਐ।”¹⁵

“ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਲਵਈ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦੀ ਤਸਵੀਰ-ਤਰਾਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ, ਜਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਥਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਮਾਲ ਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ, ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਘੋਖਿਆ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”¹⁶

4.3 ਪਲਾਟ:-

ਨਾਵਲੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾ-ਜਗਤ ਅਥਵਾ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਥਵਾ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਲਾਟ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਲਾਟ ਨਾਵਲੀ ਥੀਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਹੈ।”¹⁷ ਭਾਵ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਇਕਹਿਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾ ਗਲਪੀ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣਾ। ਗੋਰਾ ਜਦੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਲਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਰਜੈਂਟ “ ਉਇ ਗੋਰਿਆ, ਤੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ” “ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ?” ਗੋਰੇ ਨੇ ਗੜਕੇ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ”¹⁸

ਇਸ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੇ ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਸਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੇਕਰੀ ਮਾਲਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਰਾ ਸੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੋਰਾ ਅੱਗੇ ਜੁਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।”

ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ

“ਹੋਰ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?”

ਗੋਰਾ ਫਿਰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਹੋਰ; ਹੋਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਾ ਲੋ।” ਉਹਦੇ ਚਿੱਤ 'ਚ ਆਈ ਉਹ ਆਖ ਦੇਵੇ

“ਗੋਰਾ ਸਿੱਟਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਥੋੜਾ ਸੀ।”¹⁹

ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜ ਕੇ ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਯਥਾਰਥਮਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸੱਭ ਕੰਮ ਛੋਟੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲੀ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਸਾਮਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਦਾ, ਪੀਂਦਾ ਅਤੇ ਬੀੜੀਆਂ ਵੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੋਰਾ ਜੰਮਿਆ-ਪਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰਾ ਟਰੱਕ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਗੋਰੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਤੇਲੂ ਉਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਮੀਟ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਸਾਦੀ ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਕਦੇ ਧੋਤੇ ਨੂੰ, ਵਾਸਤਾ ਨੂੰ।”

ਤੇਲੂ“ਧੋਤੇ ਨੂੰ ਇਹਨੇ ਵੱਡੇ ਲੌਢ-ਘਰੀਏ ਨੇ! ਘਰੇ ਬੇਬੇ ਦੇ ਆਂਡਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਹੇ।”²⁰

ਗੋਰਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਪਲਾਟ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗਾਲਪਨਿਕ ਘਟਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਕੋਈ ਧਰਮ ਜਾਂ ਈਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਰ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦਰੇਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀਰੀ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਗੋਣ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਂ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹਦਾ ਮੋਹ-ਭੰਗ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। “ਇਸੇ ਮੋਹ ਭੰਗ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²¹ ਗੋਰੇ ਲਈ ਸੀਰੀ ਰਲਣਾ ਹੋਣੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਗੋਰਾ“ਭਲੇ ਆਲ੍ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਐ, ਸੀਰੀ ਰਲੋ।”

ਗਿੰਦਰ“ਹੋਰ ਕੀ ਸਾਲਿਆ। ਤੂੰ ਠਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗੇਗਾ।”

ਗੋਰਾ“ਠਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗਾਂ ਚਾਹੇ ਨਾ ਲੱਗਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਰਲਣਾ।”

“ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੋਜ਼ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੇ ਐ। ਮੈਂ ਥੋਡੇ ਪੈਰੀਂ ਪੱਗ ਧਰੀ ਸੀ।”

ਗਿੰਦਰ “ਤੂੰ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੁੱਤੀ ਦਿਆ ਪੁੱਤਾ ਪੈਰੀ ਪੱਗ ਧਰੀ ਨੂੰ ਸੀ। ਹੁਣ ਐਥੇ ਫੇਰੇ ਦੇਣੇ ਆਉਣੈ। ਜੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਐ ਤਾਂ ਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾ।”

ਗੋਰਾ “ਕਿਉਂ ਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂ? ਕਿਹੜਾ ਕੰਜਰ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣ ਆਲਾ।”²²

“ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਅਧੀਨ ਅਣਗੌਲੀ ਪਈ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।”²³

ਸੋ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.4 ਸਿਰਲੇਖ:-

ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਢੁਕਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਉਨਾਂ ਹੀ ਪਾਠਕ ਉਸ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਪੜ੍ਹ ਹੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਨਿੱਘਰੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨਸਾਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ ਜੰਗਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਸੁੱਚੀਂ-ਸੁੱਚੀਂ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਰੂਪਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੋਏ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਥੋੜਾਂ ਵਿੱਚ (ਫਸੇ) ਗ੍ਰਸੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਤ੍ਰਿਹਾਏ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੁਆਰਾ ਹਰੀਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਅਧੀਨ ਅਣਗੌਲੀ ਪਈ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੋਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਮਿਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਬੀਆਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੱਦੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੀ ਮਾਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਡਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਰ ਕੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਬਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦੀ ਹੈ:

“ਵੇ, ਗੋਰਿਆ ਵੇ।” ਜਦੋਂ ਉਸ ਉੱਚਾ ਬੋਲ ਕੱਢ ਕੇ ਚਿਲਕਵੀਂ 'ਵਾਜ ਮਾਰੀ; ?ਖੇਡਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਕੰਨ ਚੁੱਕ ਲਏ, “ਆ ਐਧਰ.....।”²⁴

ਗੋਰੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਮੋਢੇ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਾਏ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਚਾਇਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ‘ਚਿੱਟ’ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ।

ਉਹ ਫਿਰ ਆਖਦੀ ਹੈ:

“ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਆਂ, ਭਲੀ-ਭੱਤ ਨਾਲ ਐਧਰ ਆਕੇ ਕੁੜੀ ਚੱਕ ਲੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅੱਜ ਉਹ ਹੋਊ, ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਹੋਣੀ।”²⁵

ਮਹਿੰਦਰੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਤਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਗੋਰੇ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਗੋਰੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਤੂੰ ਇਹਦਾ ਝੱਗਾ ਕਿਉਂ ਪਾੜਿਆ ਉਇ?”

ਗੋਰੇ ਨੇ ਇਕਦਮ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਵੇਖਦਾ ਕਿਵੇਂ ਐਂ? ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਡੀ.ਓ. ਲੱਗਾ ਏਂ?”²⁶

ਮਾਸਟਰ ਨੇ, ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਗੋਰੇ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਗੋਰੇ ਨੇ ਬੱਗੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਈ ਉਸਦੀ ਸੱਜੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਜਮਦੂਤ ਵਰਗਾ ਹੱਥ ਚਪੇੜ ਬਣ ਪਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀਣ ਭਾਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਜਾੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਤੇ ਦਾ ਪਿਓ (ਗਿੰਦਰ) ਸਖਤ ਸਰੀਰਿਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਗੋਰਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਾਇਜ਼ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਸਮੱਸਿਆ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦਾ ਮਾਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਸੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਧੱਕਾ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬੇਕਾਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਜਾੜ-ਬੀਆਬਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰਾ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਥੋਂ ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਗੋਰੇ ਦੇ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਗੋਰੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਧੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਹੋਣੀ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੋਰਾ ਜਿੰਨਾਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਧੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੋਰਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਾਵਲ ਕੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

4.5 ਸ਼ੈਲੀ:-

ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ

ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ੁਸਤ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਹੈ।

‘ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ’ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਜਿੰਨਾਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਓਨਾ ਹੀ ਫਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਇਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ, ਨਾਵਲ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਮਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਹਰ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ”।²⁷

ਸੋ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਜੁਗਤ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਹੰਡੀਂ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਗੋਰਾ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਸਰਤ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਬਣ ਜਾਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਖੁਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਨਾਵਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਗ੍ਹਾਂ-ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਗੋਰੇ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ:

“ਅਜੇ ਉਹ ਚਾਹ ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਹਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਗੋਰੇ ਹੋਰੀਂ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦੇ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੇ ਹਲ ਜੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਸਾਝਰੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਉਹ ਪਾ ਦਿੰਦਾ।”²⁸

“ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਮੱਧ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅੰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੀ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²⁹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਗੋਰੇ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਗੋਰੇ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਮਾਸਟਰ “ ਤੂੰ ਇਹਦਾ ਝੱਗਾ ਕਿਉਂ ਪਾੜਿਆ ਉਇ?”

ਗੋਰਾ “ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਜੀ, ਨਾਲੇ ਸਾਂਗਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ।”³⁰

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਕੇ ਆ ਕੇ ਤੇਲੂ ਨਾਲ ਟਰੱਕ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਉਥੋਂ ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚਧੋਖਾ ਖਾਣਾ ਅਨੇਕਾਂ ਗਲਪੀ ਯੁਗਤਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਪਿੰਡ ਲਈ ਵਰਤੇ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ;

“ਹੋਰ ਸਾਲਿਆ ਤੂੰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗੇਗਾ”, ਗਿੰਦਰ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ

ਨੱਠ ਆਇਆ.....।

“ਥਾਣੇਦਾਰ ਲੱਗਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੀਰੀ ਨੂੰ ਰਲਣਾ”

ਗੋਰੇ ਦਾ ਬੋਲ ਫੇਰ ਭੜਕਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਤਾਅਭਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ,

“ਥੋਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਹਿ-ਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਆਖਿਓ।.....ਸੀਰੀ ਨੀ

ਰਲਣਾ.....ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਮੈ ਮਰਜ਼ੂ ਚਾਹੇ ਮਾਰਦੂੰ।”³¹

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗੋਰਾ ਆਪਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਰਤਾ ਕੁ ਹੌਲੀ ਹੋਇਆ, ਹੰਝੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਜਗਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬਿਜਲੀ ਇਕ ਦਮ ਬੁੱਝ ਗਈ। ਚੁਫੇਰੇ ਹਨੇਰ-ਗੁਬਾਰ ਪਸਰ ਗਿਆ। ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮਗਰ ਭਉਂਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹਰੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਬਲਬ ਜਗ ਪਏ ਪਰ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਫੇਰ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਭਉਂਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ ਮਸਾਨ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਪਿੰਡ ਸੱਚੀਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਘਟੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹਦਾ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਏਨੀ ਭੁੱਬ ਨਿਕਲੀ ਕਿ ਚੁਪਾਸੇ ਪਸਰੀ ਵੱਢ-ਖਾਣੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਭੁੱਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਡਰਾਉਣੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਮੋਇਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਨ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਇੱਥੋਂ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਸੁਚੇਤ, ਅਰਧ-ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਿੰਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਹੈ।”³²

ਗੋਰਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੋਰਾ-ਕੂੜਾ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਟਰੱਕ ਡਰਾਇਵਰਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁੱਸਾ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੰਮ ਛੋਟੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੁੱਸਾ ਇਕ ਸਫਲ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਅਸਲੀ ਨਾਵਲ-ਕਥਾ ਦੇ ਹੇਠਾ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।”³³

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਸਾ ਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਜਾਣੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਸੁਚੱਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਾਂਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰੋਲ ਪੇਂਡੂ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਾਵਲ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੇ ਹੀ ਰੋਚਕ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸਿਰਜ ਜੇ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਨਿੱਘਰੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨਸਾਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ ਜੰਗਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:-

1. ਉਧਰਿਤ, ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਪਲ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 44-46
2. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 1
3. ਉਹੀ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 25
4. ਉਹੀ ਪੰਨਾ
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 76
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 86
10. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ, ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 47-48
11. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾਂ ਨੰ:24
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 4-5
16. ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 47
17. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 43
18. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 45
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93
21. ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 46
22. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 134
23. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 72
24. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 1
25. ਉਹੀ ਪੰਨਾ

26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28
27. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ, ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 52
28. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 2
29. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ, ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 53
30. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, ਪੰਨਾ 28
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
32. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 139
33. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 52

ਸਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਲੋਕਧਾਰਾ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਾਲਪਨਿਕ ਵਿਧਾ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੰਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਗਲਪ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਲਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੱਪ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲ ਇਕ ਗਾਲਪਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗਾਲਪਨਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖ ਮੱਤ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਇਕ ਲੰਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗਲਪਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪਾਤਰਾਂ, ਕਹਾਣੀ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਜਨਬੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਲਪੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੱਚ ਵਰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਸਾ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ, “ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਛਪੇ ਅਣਛਪੇ

ਸੱਤ ਨਾਵਲ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਛਾਪੇ ਨੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਛਪਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫਰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਛੇ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, 'ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ', 'ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ', 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ', 'ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦਰਿਆ'। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਗਲਪ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਸਲੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਖਦੇ ਮਸਲੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੀਖਣ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰੇ ਨਾਵਲ 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ 'ਤੇ ਅੱਠ ਗੁਆਂਢ ਉਸਨੂੰ ਅੜ੍ਹਬ ਅੱਖੜ ਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੇਖਕ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਾੜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ, ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੱਟ, ਹਾਣੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਚਰਾਂ, ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਪੁੰਗਰਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੌਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਹੀ ਗੋਰਾ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਫ਼ਸਰੀ ਤੇ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅੱਗੇ ਡੱਟ ਕੇ ਖਲੋਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਜਾਂ ਨਖਿੱਧ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜਾ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਕਹਿਰੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਜੀਅ ਹਨ: ਜੋਗਿੰਦਰ-ਮਹਿੰਦਰੇ (ਪਤੀ-ਪਤਨੀ), ਗੋਰਾ ਤੇ ਕੱਦੂ (ਦੋ ਮੁੰਡੇ) ਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਕੁੜੀ। ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ

ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕੁੱਲ ਪੌਣਾ ਕਿੱਲਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਗੋਰਾ' ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕਰ ਉਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਹੈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਲਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੋਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੀੜੀਆਂ ਪੀਣੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢਣੀ ਤੇ ਵੇਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਾ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚੋਂ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਾਖੂਬੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੋਰਾ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਧਾਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਰਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਹਾਦਸੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ। ਗੋਰਾ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਯਤਨ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅੰਤ ਉਸ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਤੱਕ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਗ਼ਲਪਨਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਰਵੋਤਮ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੇਜ਼ਮੀਨ ਹੋ ਰਹੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੱਸਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ, ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਆਦਿ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ

ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਵਿਧੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਂਗ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਸਮ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਉਸਨੂੰ ਅੜ੍ਹਬ ਅੱਖੜ ਤੇ ਨਿਕੰਮਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੇਖਕ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ, ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁੱਟ, ਹਾਣੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਚਰਾਂ, ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਪੁੰਗਰਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗੜ ਦੇ ਰਾਹ ਤੌਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਹੀ ਗੋਰਾ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਫ਼ਸਰੀ ਤੇ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅੱਗੇ ਡੱਟਕੇ ਖਲੋਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਜਾਂ ਨਿਖੱਧ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜਾ 'ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਇਕਹਿਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾ ਗਲਪੀ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੋਰੇ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੇ ਗੋਰਾ ਪੜਨ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੌਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਸਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾਂ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੋਰੇ ਦੀ ਜੱਟ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੇਕਰੀ ਮਾਲਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਰਾ ਸੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਿਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ

ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੁੱਸਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰੇ ਦੇ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੀਖਣ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹ ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ (ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ) ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸੂਝ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਸੇ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਹੈ। ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੋਰਾ ਜਿੰਨਾਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਓਨਾ ਹੀ ਫਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਗੋਰੇ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਗੋਰੇ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਯੁਗਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਰਵੋਤਮ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੇਜ਼ਮੀਨ ਹੋ ਰਹੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁੱਸਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ

ਉਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਟੀ. ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਆਦਿ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। 'ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ' ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਉੱਪਲ, ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ, 1982
ਅਹੂਜਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ,	ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1996
ਸੰਧੂ, ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ,	ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2005
ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006
ਸੇਖੋਂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,	ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2012
ਹਰਸਿਮਰਨ ਸਿੰਘ,	ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਤਾਂਤਕ ਗਲਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, 1998
ਕੁੱਸਾ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ,	ਰੋਹੀ-ਬੀਆਬਾਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011
ਗੁਰਜੰਟ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005

- ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005
- ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1978
- ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.), ਔਰਤ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਗਿੱਲ ਮੋਰਾਂਵਾਲੀ, ਮੌਸਮ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ: ਤਰਲੋਚਨ ਪਬਲੀਸ਼ਰ, 2013
- ਗਿੱਲ, ਸੁਰਜੀਤ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009
- ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012
- ਦੁਸਾਂਝ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2005
- ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1988
- ਧਾਲੀਵਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2000
- ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲਾਹੌਰ ਕਸੇਲ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2011
- ਲਾਂਬਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ,
- ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਲੰਧਰ: ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, 2012.

- ਪੂਨੀ, ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2013
- ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) ਅਤੇ ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ (ਪ੍ਰੋ.), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2007
- ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ: ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008
- ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1991
- ਰਾਹੀ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਸਲੇ ਗਲਪ ਦੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 2004